

protecție cât mai eficace împotriva intemperiilor și să se evite ca marginile să ofere puncte de infiltrare.

3. *Test de fixare a stratului pictural pe peretele nord al bisericii de la Humor.*

O bandă cu o lățime de cca 1 m a fost delimitată pe zid. Fixarea picturii, prin vaporizare de Paraloid B72, a fost începută de domnul Mora și trebuia să fie terminată, conform instrucțiunilor sale, de dl. Ivanovici.

S-a stabilit, ca imediat după terminarea operației, să fie luate o serie de fotografii, în puncte riguros indentificabile de pe banda fixată și de pe suprafața nefixată. Repetarea cu regularitate a acestor fotografii – inspirându-se din principiile propuse de domnul Garry Thomson în raportul său din 1970 – va permite să se constate în ce măsură operația poate proteja pictura și care este rezistența fixativului la intemperii.

4. *Curățarea bolții gropniței*

Această operație nu a putut fi complet terminată, cum fusese prevăzut inițial, datorită întârzierii cu care au fost procurate diferite produse și timpului care a trebuit să fie consacrat operațiilor de fixare a tencuielilor exterioare, care s-au dovedit mai urgente decît se credea.

Pictura bolții, acoperită de depozite negre, datorate în cea mai mare parte fumului, și de ușoare încrustații de sare datorate sau infiltrărilor vechi sau condensării puternice care a vîrgat suprafața cu pete albe corespunzînd picăturilor de apă, prezenta – din punctul de vedere al curățării – o problemă în același timp tehnică și estetică (ca orice curățare, de altfel).

Din punct de vedere tehnic, era vorba de a pune la punct cele mai bune procedee care să permită înlăturarea stratului de murdărie fără a fi atacată pictura. Deși executată în frescă, aceasta s-a dovedit în același timp delicată, mai ales pentru anume pigmenti, ea prezentînd în plus, pentru părțile aurite, tușe executate uscat.

După diferite teste, s-a dovedit că metoda cea mai sigură, pentru cea mai mare parte din cazuri, era folosirea gumei de arhitect, care permitea, manevrată cu prudență și respectînd sensul formei, o curățare riguros controlabilă, care lăsa suprafeței lucii patinei. Unele părți mai rezistente au trebuit tratate cu un tampon îmbibat cu apă și alcool (în proporție de 4 părți apă și 1 parte alcool), adică un abraziv ușor.

Principala dificultate a lucrului devenea problema estetică. Trebuia, prin urmare, să se curățe ansamblul bolții astfel încît să se obțină o imagine unitară, deși grosimea și rezistența stratului depus varia de la o porțiune la alta, deși sensibilitatea picturii varia de la o culoare la alta și stadiul de conservare a picturii originale varia pentru o culoare, adică de la o parte a suprafeței la alta. S-a decis să se curețe ansamblul bolții pentru a fi sesizate cu claritate toate dimensiunile acestei probleme, fapt esențial cînd este vorba de un ansamblu al unui interior în care pictura și arhitectura formează un tot. Este evident, de altfel, din acest punct de vedere, că bolta însăși nu poate fi considerată separat de ziduri și de restul bisericii.

Curățarea n-a putut fi terminată în termen din cauza timpului. Rămîne acum să se procedeze la ultimele operații necesare pentru a asigura unitatea ansamblului și care trebuie să facă în legătură cu integrarea micilor lacune. Această ultimă etapă cere o unitate riguroasă a lucrului și o echipă redusă ca număr, special pregătită, căci este vorba de a ajusta fiecare intervenție de detaliu în funcție de o viziune unitară a ansamblului, definită de un șef de echipă.

Aceste operații vor trebui făcute în vara anului 1972 de către un restaurator calificat ales de Centru de acord cu D.M.I., care să lucreze timp de două luni împreună cu două ajutoare; activitatea acestora va fi riguros definită la început printr-o misiune de o săptămîină a domnului și doamnei Mara.

Pe de altă parte, va fi important de controlat, timp de o lună pe an, mecanismul condensării în gropniță, mai ales în timpul marilor slujbe, și de a studia măsurile de întreprins pentru a o împiedica sau cel puțin pentru a o reduce considerabil.

5. *Recomandări pentru dezvoltarea viitoare a lucrărilor de conservare a picturilor murale în România*

Considerînd problemele care se pun pentru realizarea viitoarelor lucrări în România în domeniul picturilor murale și din dorința de a vedea aceste lucrări realizate după criteriile celei mai înalte calități, credem că trebuie precizate următoarele puncte:

a) *Prioritatea și urgența.*

Natural, prioritatea va trebui acordată măsurilor de pură conservare: fixarea și consolidarea tencuielilor amenințate, detectarea mecanismelor umidității ce constituie cauzele alterării și căderii acestora. Relevee regulate ale măsurătorilor umidității superficiale și examenul umidității din profunzimea zidurilor vor trebui sistematizate.

Operațiile de curățare, din contră, nu prezintă nici o urgență; cum ele necesită un personal cu o înaltă calificare și echipe bine rodite în lucrul de grup, aici trebuie procedat foarte încet, după un ritm coordonat cu formarea restauratorilor specializați. Stratul de murdărie depus pe picturi nu constituie prin el însuși o cauză a alterării acestora, în timp ce o curățare neadecvată poate antrena o alterare ireversibilă; factorul timp nu poate fi considerat aici ca important pentru conservarea operelor.

b) *Durata operațiilor de restaurare*

Întotdeauna este extrem de dificil de prevăzut timpul necesar pentru restaurarea unei picturi murale. Ca rezultat, starea picturii poate varia de la o porțiune la alta și anume operații (fixare, curățare sau retuș), care necesită relativ puțin timp pentru anume suprafață, pot cere mult *mai mult* pentru o alta, în funcție de factorii variabili ca aderența sau nu la stratul de pictură, rezistența materialelor de eliminat, sensibilitatea picturii în general sau a anumitor culori în particular.

Pe de altă parte, timpul necesar unei operații anume depinde și de capacitatea executanților și de coeziunea echipei – mai mult sau mai puțin obișnuită să lucreze împreună –, de capacitățile de organizare ale restauratorului șef și de gradul de încredere sau de autonomie pe care îl poate acorda în mod rezonabil ajutoarelor sale.

Spre deosebire de ceea ce se petrece într-o antrepriză de construcție sau de artizanat, nu se pot face deci previziuni precise pe baza, de exemplu, a unei oarecari durate a muncii pentru un metru pătrat în general.

Aceste remarci fundamentale fiind fixate și pentru că orice observație asupra lucrului este esențialmente relativă, se poate spune că, *cu scopul unic de a obține măreția lucrurilor*, lucrările de restaurare a picturilor murale – excluzînd operațiile complexe de consolidare și de fixare, ca și retușurile importante – necesită, cînd sint executate de echipe calificate și obișnuite să lucreze împreună, un minimum de cinci zile de lucru al unei persoane pentru un metru pătrat.

c) *Durata formării restauratorilor*

Așa cum se poate citi în concluziile *Reuniunii pentru formarea specialiștilor pentru conservare* (al cărui text este anexat raportului aflat la D.M.I.), experții în acest domeniu sint de acord pentru a estima că pentru formarea unui restaurator calificat este necesară o perioadă de 6 ani de studiu și de practică.

Spre această formulă se orientează actualmente organizarea învățămîntului de restaurare în instituțiile cele mai avansate, ce tînde spre un statut analog celui al studiilor universitare (vezi Paul Philippot, *La formation des restaurateurs de peintures et de sculptures*, în „Problemes de conservation dans les musées”, Eyrolles, Paris, 1969, p. 33–51, cu un rezumat al programelor principalelor instituții europene).

6. *Concluzii*

Centrul este dornic să continue colaborarea sa cu Direcția monumentelor istorice în toate domeniile în care acestea este angajată și în particular pentru desăvîrșirea lucrărilor de curățare și de reintegrare și a testelor de fixare exterioară la Humor și, într-un mod general, pentru formarea specialiștilor în diverse domenii ale conservării, conform direcțiilor sugerate în prezentul raport.

Centrul este de asemenea gata să-și aducă orice contribuție țînd de resortul său la organizarea serviciilor de restaurare și de formare a restauratorilor prevăzute de D.M.I. și mai ales să faciliteze contactele Direcției cu diferite instituții europene care au dobîndit o experiență notabilă în acest domeniu.

PAUL PHILIPPOT, director al
Centrului din Roma

PAOLO MORA, restaurator șef la
Istituto Centrale del Restauro

EXCURSIE DE STUDII ORGANIZATĂ DE DIRECȚIA MONUMENTELOR ISTORICE

În cadrul schimburilor anuale de specialiști din diferite ramuri ale conservării și restaurării monumentelor, Direcția monumentelor istorice din Consiliul Culturii și Educației Socialiste a inițiat în acest an o excursie de studii colectivă, în cadrul căreia a grupat reprezentanți din opt țări europene. Au participat: *Dr. Luc Devliegher* – arheolog și istoric de artă, din *Belgia*; *Eva Krizanova* – istoric de artă și *Katarina Fabini* – arhitect, din *R. S. Cehoslovacă*; *Marc Debergh* și *Minako Kimura Debergh* – istorici de artă, din *Franța*; *dr. Hans Berger* – arhitect și *dr. Konrad Riemann* – istoric de artă și restaurator, din *R. D. Germană*; *Mirjana Gucu* – istoric de artă, *Slobodan Ivanović* – arhitect și *Dobroslav Pavlović* – arhitect, din *R. S. F. Iugoslavia*; *Franciszka Lubicz* – istoric de artă și restaurator și *Eugeniusz Cnotliwy* – arheolog, din *R. P. Polonă*; *Laszlo Pusztai* – istoric de artă și *Ilona Schöner* – arhitect, din *R. P. Ungară*; *Napoleonas Kitkasas* – inginer și *Kestutis Veikšnoras* – inginer, din *R. S. S. Lituania* – *U.R.S.S.*

apropiere și de mai bună cunoaștere reciprocă —, aprecieri cu privire la monumentele de la noi, comparații, sugestii.

Ca metodă de lucru, pentru majoritatea obiectivelor a fost adoptată o formulă destul de simplă, dar care s-a dovedit eficace: prezentarea datelor istorice și a celor de ordin arhitectonic și artistic, enunțarea problemelor ridicate de restaurare (dacă era cazul) și a rezolvării lor, vizitarea monumentului, împletită cu permanenta discuție a specialiștilor, având ca scop elucidarea a numeroase chestiuni, neclare și dificile pentru cel ce vine întâia oară în contact cu un număr foarte mare de monumente noi din punct de vedere al concepției și realizării, diferite în bună măsură de ceea ce țările respective oferă de obicei.

Încercând o grupare a principalelor probleme discutate cu ocazia vizitei la monumente, se pot desprinde cinci direcții principale abordate: 1) Elucidarea chestiunilor ținând de domeniul istoriei, arhitecturii și artei în România. 2) Cercetarea în vederea restaurării. 3) Restaurarea cu implicațiile ei. 4) Urbanismul și monumentele istorice. 5) Destinația ulterioară a monumentelor restaurate.

Conform acestor deziderate, itinerariul a cuprins în linii mari: orașul București cu Mogoșoaia și Snagovul, orașele Brașov și Piatra Neamț, Suceava cu întreaga zonă din nordul Moldovei, orașele Bistrița, Tg. Mureș, Sighișoara, Mediaș și Sibiu cu unele localități din jurul lor, mănăstirile Cozia și Hurez, orașele Curtea de Argeș și Tirgoviște.

În cadrul primului punct, cel mai mare interes au suscitat: realizările iconografice din pictura murală și din cea de icoane; soluțiile arhitectonice și decorative originale (bisericele moldovenești, fortificațiile țărănești din zona Brașovului și a Sibiului, romanul și goticul din Transilvania, bisericile din Țara Românească din secolele XIV—XVII); controversata problemă a aspectului inițial al zidurilor edificiilor (discuții la Cetatea Neamțului, Dragomirna, biserica Domnească din Tirgoviște, Palatul Mogoșoaia).

Este de la sine înțeles că problemele restaurării au stat în centrul atenției specialiștilor. Prezentarea soluțiilor adoptate (la mănăstirea Bistrița-Neamț, la Cetatea și mănăstirea Neamț, la mănăstirile Sucevița și Dragomirna, la incintele fortificate din Prejmer și Valea Viilor, la Primăria veche din Sibiu, la mănăstirile Cozia și Hurez, la Complexul Curtii Domnești din Tirgoviște) a prilejuit atât cunoașterea unor puncte de vedere adoptate și aplicate de restauratorii din România, cât și un schimb direct de opinii, la monumente.

Cu o pondere mai mică decât fusese inițial proiectat, discuțiile referitoare la monumente în raport cu urbanistica modernă au avut loc cu ocazia vizitării orașelor Brașov — când a fost prezentat planul sistematizării centrului —, Piatra Neamț, Tg. Mureș, Mediaș și Sibiu.

La Sibiu a avut loc o adevărată dezbateră, axată pe problemele sistematizării Pieței Republicii (piață centrală a orașului, care cuprinde Muzeul Brukenthal, biserica romano-catolică, Turnul Sfatului, case vechi). Pornind de la cele trei proiecte însumând cinci variante, prezentate de arh. Hensulea de la D. S. A. Sibiu, specialiștii au propus revenirea la aspectul inițial al pieții.

În acest sens, s-a sugerat ca piața să fie lipsită de o circulație direcționată a pietonilor (dr. H. Berger), în același timp interzicându-se și accesul autovehiculelor (dr. H. Berger, arh. D. Pavlović). În plus, noul său aspect nu trebuie gândit pe o simetrie sau o asimetrie riguros geometrică, ci compoziția trebuie să respecte gândirea inițială a pieței, cunoscută documentar, în care, punctele extra-arhitectonice de interes — erau în număr de trei: un grup de arbori, o fântână și o statuie — polarizau atenția și subliniau în același timp orientarea parabolică deja existentă a pieței, orientare care nu trebuie negată prin focare de interes concepute în alt spirit (arh. H. Fabini). La aceeași idee a revenirii la aspectul inițial ar trebui să concure reamplasarea fântinii și a unei statui, eventual modernă (arh. E. Greceanu), plantarea unui grup de copaci, ca și revenirea la dimensiunile vechi ale trotuarelor și la un sistem de pavaj amintind de cel inițial (arh. D. Pavlović).

Pornindu-se de la un alt punct inclus în proiectele prezentate, s-a opinat ca parcajul pentru vehicule trebuie cu totul eliminat din piață (dr. H. Berger, arh. D. Pavlović, dr. L. Devliegher), iar soluția propusă — parcaj subteran (T. Oteteleșanu) — necesită amenajări speciale: rampe de acces, sisteme de ventilație, pompe de benzină, dificil de realizat și foarte scumpe și care, în plus, ar bloca circulația pe străzile aferente (dr. L. Devliegher), străzi care sînt foarte interesante în sine și imposibil de blocat (arh. E. Greceanu).

Mai puțin organizată, discuția prilejuită de vizitarea orașului Mediaș s-a axat pe dilema, de mare actualitate pentru o mulțime de așezări și nu numai de la noi din țară: în cadrul acțiunii coroborate de sistematizare a centrelor vechilor orașe, de luptă împotriva poluării și crearea de rezervații arhitectonice, sînt menținute sau nu spațiile verzi de tip parc în vechile piețe centrale? Și, în aceeași ordine de

idei: rămin sau nu aliniamentele de copoci de-a lungul străzilor mărginite de case vechi, străzi ce trăiesc — estetic vorbind — în primul rînd prin șirul neîntrerupt de fațade? Nesoluționată încă, chestiunea necesită studii aprofundate și, în orice caz, neadoptarea unor soluții pripite, cu consecințe, pentru multă vreme, și inestetice și neigienice (arh. E. Greceanu).

Prilejuită de vizitarea complexului Curtea Veche din București și a muzeelor organizate în edificii deja restaurate (casele egumenești de la Moldovița, Sucevița și Dragomirna, Turnul aurarilor din Mediaș, Casa Domnească de la Hurez, beciul Casei Domnești de la Tirgoviște, Palatul de la Mogoșoaia), tema destinației ulterioare a unor anumite categorii de monumente a fost abordată într-o măsură mai mică de membrii grupului, nu fără ca, totuși, aceste realizări să fie apreciate pozitiv, iar soluția amenajării de puncte muzeale cu lucrări legate de monument, ca atare sau ca instituție, să fie considerată printre cele mai fericite.

Alături de vizitare și de discuția liberă, altă formulă de lucru a echipei de specialiști au constituit-o convorbirile organizate. Dintre acestea, cea dintîi a avut loc la Direcția monumentelor istorice cu ocazia primei vizite oficiale a reprezentanților celor opt țări, cînd acestora le-au fost prezentate punctele principale ale itinerarului și ale problematicei de studiu și le-a fost oferit un material documentar (planuri, relevee) pentru monumentele ce urmau a fi vizitate.

Discuția de la Sibiu pe tema sistematizării a fost deja amintită.

Interesante și utile au fost schimburile de opinii ce-au avut loc spre sfîrșitul excursiei de documentare, la Pitești, și apoi întrevăderea finală de la București, în care au fost sintetizate principalele aspecte observate în decursul celor două săptămîni.

La Pitești, principalele puncte ale discuției au fost modalitatea organizării excursiilor de studiu colective și unele probleme ale restaurării.

Considerată în general ca o soluție bună, excursia în grup pentru specialiști ridică însă o multitudine de chestiuni organizatorice cu serioase implicații științifice.

Punctul de vedere exprimat de arh. D. Pavlović, căruia i s-au raliat mai mulți participanți, a fost că, pentru o primă luare de contact cu monumentele dintr-o țară, tipul de excursie de studii a fost bine ales, întrucît el oferă posibilitatea unei priviri generale atât asupra aspectelor istorice ale monumentelor, cât și asupra celor contemporane, de restaurare și valorificare.

Pentru un alt punct de vedere a optat dr. Konrad Riemann: excursia de studii pe o temă anume propusă de instituția care face invitațiile, temă care, eventual, ar putea fi prezentată și cu variante. Acest tip ar prezenta avantajul că, invitațiile fiind lansate pentru cei interesați de o anumită problemă, aceștia vor alcătui grupe omogene ca interes — de dorit a nu fi prea numeroase — și s-ar lupta astfel împotriva rutinei, iar informarea reciprocă dintre colegii din diferite țări ar fi mai fructuoasă și posibilitățile de aprofundare a cunoașterii monumentelor mai numeroase.

Problemele privind restaurarea se pot grupa după cum urmează:

1. Numărul și gradul restaurărilor monumentelor din România. D. Pavlović, pornind de la o comparație cu situația din Serbia, a apreciat ca meritorie acțiunea de restaurare dusă pînă la capăt, inclusiv de găsire a unei destinații utile, adecvată clădirilor care se pretează la aceasta. Referindu-se la numărul restaurărilor de la noi, arh. E. Greceanu a apreciat că s-a restaurat foarte mult, dar că sînt încă foarte multe monumente care au nevoie de restaurare și numeroase altele care, ruinate, sînt pe cale de a se pierde. Este necesară găsirea unui sistem de echilibru financiar, ca cel puțin în parte monumentele aflate în pericol să poată fi salvate. Corelată cu această idee, s-a accentuat necesitatea completării listei monumentelor istorice din România (arh. E. Greceanu și arh. T. Oteteleșanu), care, de exemplu — ca număr de obiective înscrise și ca problematică —, este mult rămasă în urmă față de Cehoslovacia (arh. E. Greceanu) unde există, relativ la monumente, un curent de opinie, deja de cîteva zeci de ani.
2. Necesitatea aprofundării studiului la monument (pentru specialiștii străini) și abordarea acestuia din toate punctele de vedere. Este absolut necesară prezentarea unei documentații concrete atunci cînd se discută restaurarea (dr. H. Berger). Aceasta implică: rezultatele cercetării complexe (bibliografică, arheologică, de istoria artei); fotografii înainte de restaurare, proiectul de restaurare cu susținerea argumentelor proiectantului; fazele restaurării. Numai astfel specialiștii pot aprecia cu competență și cu obiectivitate valabilitatea soluțiilor abordate și puse în operă (dr. H. Berger).
3. Urgența restaurării picturilor murale. Pînă în prezent nu s-au făcut în România decît experiențe; nu avem decît foarte puțini specialiști, nu o școală de restaurare în acest domeniu (arh. E. Greceanu), deși ansamblurile existente sînt numeroase, iar foarte multe picturi din Transilvania sînt

incă acoperite cu var. Este important ca, atita timp cit nu există posibilitatea conservării acestora, ele să nu fie descoperite chiar dacă necesitățile studiului ar cere-o (dr. K. Riemann). Este absolut necesară crearea unei școli de restaurare, căci istoria artelor însăși ar beneficia de rezultatele oferite de restaurare (arh. D. Pavlović). În același timp ar fi utilă crearea unei arhive fotografice documentare privind necesitatea restaurării (fotografii anterestauratorii) și rezultatele acestora (Marc Debergh).

În cadrul discuției finale – la care au participat arh. Richard Bordenache, director, și ing. Victor Munteanu, director adjunct la D.M.I., și ca invitați, șefii sectoarelor de studii și proiectare, arhitecți restauratori și cercetători în aceeași instituție –, după aprecierile referitoare la organizarea excursiei de studii și mulțumirile adresate Direcției monumentelor istorice, D. Pavlović a propus ca bază de discuție, având ca punct de plecare situația de la noi din țară, cinci probleme: 1) Tratarea ruinelor. 2) Tratarea fațadelor. 3) Modul de a adapta monumentele unei funcții moderne și de a le prezenta. 4) Urbanismul. 5) Probleme speciale pentru fiecare țară.

Dezbătute pe larg au fost numai primele două probleme, considerându-se că restul au fost în mare măsură elucidate cu ocazia vizitelor la monumente și a anterioarelor discuții organizate.

Merită a fi amintite aici opiniile arh. D. Pavlović referitoare la aceste trei puncte. Vizitând monumentele la care s-au aplicat soluții diferite de restaurare (Prejmer, Sucevița, Dragomirna, Hurez), domnia sa le-a apreciat, acceptând chiar unele elemente contemporane care modifică într-o oarecare măsură aspectul monumentelor, dar care reprezintă intervenția și marca epocii noastre. Referitor la această din urmă idee, alți specialiști, în ocazii anterioare (dr. H. Berger, dr. K. Riemann – la mănăstirile Sucevița și Dragomirna) au fost împotriva unor intervenții care să poarte o pecete prea vădit modernă, în contradicție cu spiritul monumentului.

Remarcând la noi interesul și respectul pentru păstrarea unei moșteniri și pe plan urbanistic, arh. D. Pavlović le-a apreciat ca pe valoroase acte de cultură.

Ca un ultim aspect, contactele dintre specialiști din țări diferite și cunoașterea reciprocă a monumentelor s-au dovedit a fi foarte importante. Iugoslavia este cu deosebire interesată de monumente din alte țări asemănătoare cu ale sale. În plus, aici realizându-se mai mult în domeniul restaurării picturilor murale, o colaborare în acest sens, de sperat cu bune rezultate pentru România, ar fi de dorit. În același timp, din România poate fi preluată inițiativa acordării de funcții adecvate monumentelor restaurate și în special a organizării de muzee.

Pornind de la faptul că astăzi în Europa nu există încă posibilitatea de a conserva ruinele de interes istoric, arhitectonic etc. și că pericolul expunerii la intemperii a zidăriei nu poate fi evitat, arh. D. Pavlović l-a citat pe P. Gazzola, președintele ICOMOS, după care nu trebuie degajate resturile arhitectonice înainte de a avea posibilitatea de a le conserva. Se fac totuși, în Europa ca și la noi în țară, încercări de conservare, folosind diverse metode.

În România, la ruinele de suprafață, se adaugă citeva asize dintr-un material asemănător și apoi o copertină care poate fi oricând îndepărtată (arh. Bordenache). În cazul zidurilor foarte late, în care apa pătrunde și apoi prin îngheț dizlocă zidul, se introduc în emplectonul acestuia beton armat, bolovani și pământ, iar totul se izolează apoi cu un strat de pământ (arh. E. Chefneux). În Olanda se aplică cam aceeași metodă, betonul armat fiind însă înlocuit cu asfaltul (dr. L. Devliegheer), iar în Lituania, se folosesc și betonul și asfaltul (ing. N. Kitkauskas).

Pornind de la o anumită situație generală, dar cu referiri speciale la Slovacia, Eva Krizanova a ridicat problema studierii mortarelor vechi, căci betonul distruge structurile originale și nici nu rezistă foarte mult în timp (citeva castele slovace). Necunoscându-se astăzi compoziția exactă a acestor mortare, sînt necesare studii aprofundate asupra lor, iar pînă atunci este de preferat să se renunțe la beton – care distruge ruina și conferă un aspect urît –, folosindu-se în schimb un mortar de var întărit cu ciment (arh. R. Bordenache). Totuși, structurile de beton sînt acceptate (ing. V. Munteanu). Teoretic (arh. Șt. Bolș), ar trebui folosite aceleași materiale ca la origine, dar practic ești obligat să lucrezi cu ciment. La zidurile de piatră, în amestec cu var și nisip, cimentul se conservă foarte bine, dar el nu trebuie folosit la zidurile de cărămidă. În Serbia se utilizează cimentul alb, cu praf de piatră (arh. D. Pavlović), în România, varul simplu (arh. R. Bordenache), care – chiar dacă nu rezistă – e preferabil să fie folosit pentru că poate fi refăcut, dar se înlătură astfel pericolul distrugerii zidului (arh. E. Greceanu). În Belgia, pentru emplecton se folosește numai ciment, iar pentru rosturi – nisip, ciment alb și var (dr. L. Devliegheer). În Lituania, pentru zidurile de cărămidă se utilizează felssteinul (ing. N. Kitkauskas).

Pentru protejarea anumitor ruine, de mare importanță dar nu foarte mari ca dimensiuni, s-ar putea folosi construcții speciale, reali-

zate dintr-o copertină pe piloni, care ar prezenta avantajul feririi monumentului de intemperii (dr. L. Devliegheer). La noi, s-a procedat așa pentru protejarea mozaicului roman de la Constanța (arh. R. Bordenache). În Serbia, la Lepenski Vir, s-a creat un fel de cort cu structuri moderne, care menține contactul monumentului cu ambianța (arh. D. Pavlović). Tot arh. D. Pavlović a sugerat că această problemă ar putea constitui tema unui simpozion internațional.

Din discuțiile purtate a reieșit că marea dilemă – zidărie aparentă sau tencuită – comportă două aspecte, aflate de obicei într-o reală interdependență: unul tehnic și cel de-al doilea istoric-estetic cu implicații moral-filozofice.

Din punct de vedere tehnic, mai ales în ceea ce privește zidurile de cărămidă (de exemplu Cetatea Tg. Mureș, dar și foarte multe alte monumente), tencuirea se impune întrucît zidul restaurat nu rezistă multă vreme, calitatea cărămizilor utilizate nefiind perfectă (arh. E. Chefneux). În același timp, zidurile refăcute în mare parte sau cu plombe importante, sînt tencuite pentru a le uniformiza din punct de vedere estetic (arh. R. Bordenache). Aceste tencuiri se deteriorează destul de repede, dar ele sînt necesare ca element protector al zidului – chiar dacă zidul la origine nu a fost tencuit. De fapt, cele mai multe ziduri au fost de la început tencuite, din aceeași necesitate (ing. V. Munteanu). Există însă pericolul ca o tencuială modernă să mascheze diferite faze de construcție (ing. V. Munteanu), aici intervenind și ceea ce numeam anterior factor istoric.

Revenind la punctul de vedere tehnic, tencuiala poate avea și efecte nedorite, decurgînd din faptul că pe un zid vechi, de exemplu, cu o anumită umiditate, aderența tencuiei este diferită de cea de pe un zid nou (arh. E. Chefneux) și că, în general, este dificil să obții un parament bun pentru un zid vechi (arh. Șt. Bolș), iar plombele cu materiale noi conferă zidului alte calități decît materialele originale (ing. N. Kitkauskas).

Referitor la problema umidității, arh. D. Pavlović a amintit exemplul bisericii mănăstirii Sopočani, construcție de piatră la care tencuiala exterioară căzuse pe suprafețe mari. Datorită absorbției umidității, favorizată de această cădere, pe stratul de frescă interioară s-au creat depozite de salpetru. Pornind de la aceasta, se pune întrebarea – nerezolvată însă – dacă elementele de piatră rezistă mai bine tencuite sau nu, iar dacă trebuie tencuite, cel fel de mortar trebuie utilizat, ținîndu-se cont și de decorația interioară a edificiilor. În Iugoslavia a fost propusă o metodă bazată pe utilizarea prafului de caolin, dar ea n-a fost încă suficient experimentată. La noi, la INCERC, se află în curs de cercetare o serie de materiale noi, care ar putea fi folosite pentru protejarea tencuielilor (arh. N. Diaconu).

Alături de aspectul tehnic – pentru care în toate țările se fac eforturi pentru dezvoltarea laboratoarelor și aprofundarea studiilor, – cel istoric-estetic merită aceeași considerație a cercetătorului și a restauratorului, care trebuie să caute să le imbine (dr. K. Riemann).

În fond, problema este aceeași la reîntregirea unei tencuiei sau la păstrarea unui drum de strajă (dr. L. Devliegheer), punctul de pornire fiind în primul rînd întrebarea care era aspectul general al monumentului (de exemplu, al Palatului de la Mogoșoaia, azi decapat, dar cu fragmente de tencuială care demonstrează fără îndoială că fusese de la început destinat tencuirii) și, în al doilea rînd dacă tencuiala este cerută de necesitățile de finisaj sau protecție (cu marile implicații de ordin economic, pentru că ele există dacă sistemul tencuiei se aplică prin forța exemplului unui număr mare de monumente, fără discernămintul necesar).

Sub raport istoric, tencuirea modernă poate nega aspectul inițial al monumentului sau poate masca faze de construcție ale lui, faze care în cazul restaurării științifice trebuie evidențiate (arh. D. Pavlović).

Intrucît cu ocazia vizitării monumentelor din Moldova de nord s-au discutat și aceste probleme, arh. Ioana Grigorescu, autoarea mai multor proiecte de restaurare pentru monumentele din această zonă, și-a expus punctul de vedere. Astfel, la Sucevița a fost scoasă numai tencuiala nouă; clădirile mănăstirii nefiind tencuite la început au fost lăsate ca atare. Sala destinată muzeului fusese tencuită, poate nu de la origine, iar tencuielile au fost refăcute tocmai ținînd seama de noua utilizare. Biserica satului Sucevița, la care tencuiala existase pe toată suprafața, a fost retencuită. La Dragomirna, tencuiala recentă de la clisarniță a fost decapată. La biserică, piatra fusese văruiată; în rest se observa o tencuială care a căzut ușor – „*deci era mai nouă,*” sub ea aflîndu-se un mortar foarte aderent. Din aceste motive proiectantul a considerat că tencuiala trebuie îndepărtată. Ceea ce se vede astăzi reprezintă 20% nou, restul fiind vechi. La alte monumente din Moldova, de exemplu la biserica mănăstirii Galata, tencuiala a fost îndepărtată pentru că „*biserica este mai frumoasă așa și în același timp se poate observa arta construcției*”, dar a fost menținută, cu patină cu tot, tencuiala turnului „*pentru a se putea urmări etapele*

construcției," aceasta fiind ideea fundamentală a tuturor restaurărilor acestui arhitect proiectant. În plus, este necesară o diferențiere din punct de vedere al paramentului între monumentele istorice și construcțiile moderne din orașe (arh. Ioana Grigorescu).

În fond, aspectul moral-filozofic este acesta: în ce măsură avem dreptul să modificăm aspectul monumentului, de exemplu Mogoșoaia? (arh. D. Pavlović). La Mogoșoaia avem de-a face deja cu o „restaurare istorică” (arh. R. Bordenache), iar monumentul va rămâne așa (arh. E. Greceanu).

Situația paramentelor ar putea fi comparată cu cea a statuilor gotice, de pildă (dr. K. Riemann); originalele sînt restaurate, conservate, uneori înlocuite cu copii și ele însele mutate în muzee, dar toate acestea nu implică – ca și picturile murale, de altfel – reconstituirea lor integrală, atunci cînd în decursul timpului s-au pierdut frag-

mente. Paramentul original trebuie păstrat, fie zidăria aparentă, fie tencuiala. Trebuie doar îmbunătățit stratul protector prin adăugarea unor rășini sintetice.

În concluzie la aceste probleme, s-a arătat că soluțiile trebuie gîndite în funcție de fiecare monument în parte, neputîndu-se da rețete universal valabile (N. Pușcașu), dar și că orice restaurare fiind o intervenție ulterioară, ceva din monument se pierde prin ea (arh. E. Greceanu).

Bogată ca problematică, această primă experiență a unei excursii colective de studii merită atenție, căci se pot desprinde o serie de învățăminte pentru viitoarele forme de cercetare pentru cei ce vin în schimb de experiență pentru vizitarea monumentelor din țara noastră.

Tereza Sinigalia

"ANUL EUROPEAN AL CONSERVĂRII" ÎN ANGLIA (THE ARCHITECTURAL REVIEW, nr. 885/NOIEMBRIE 1970 și 886/DECEMBRIE 1970)

Limba engleză face o distincție poate mai netă decît a noastră între noțiunile de preservare și de conservare. În prima, predomină ideea de a păstra intact, de a feri (*prae servare*), în cea de a doua, ideea de a păstra împreună, de a păstra totalitatea unui lucru (*con servare*). În limbajul arhitecților, se „prezervă” – prin întreținere, inclusiv restaurare – o clădire; se „conservă”, prin intervenții uneori foarte ample, caracterul de ansamblu al unui grup de clădiri, al unui sector urban sau al unei zone teritoriale. De aceea, dorind să marcheze încheierea anului 1970, desemnat drept „An european al conservării”, prestigioasa revistă londoneză *The Architectural Review* tratează această problemă în două numere distincte – ultimele două ale anului – consacrate primului prezervării (restaurării), iar cel de al doilea conservării (sistemizării).

Numărul 885/noiembrie 1970 abordează aspecte din cele mai variate ale restaurării. Unul din acestea este problema înlocuirii unor elemente sculpturale ajunse într-o stare de degradare foarte avansată prin altele noi: în speță, busturile de împărați ce înconjoară „Sheldonian Theatre” din Oxford, care au înlocuit în 1870 pe cele originale din 1670, dar care, executate într-o piatră prea moale, nu au rezistat nici o sută de ani (*Emperors Restored*, pp. 280–281).

Sub titlul *Belcher: Old into New* (Vechiul întru nou, p. 291–300), se înfățișează pe larg, cu o bogată ilustrație, proiectul arhitectonic de restaurare și adaptare la nevoile de astăzi a uneia din cele mai reprezentative clădiri ale „barocului edwardian” din anii 1890–1914, Institutul de contabilitate din Londra.

Formarea profesională a restauratorilor (*Training for Restoration*, p. 301–302) este un subiect ce prilejuiește interesante luări de poziție cu privire la principiile de restaurare și la cerințele de personal specializat, arătîndu-se – în lumina înfăptuirilor din țări ca Cehoslovacia, Franța, Italia, Turcia – insuficiența măsurilor luate în această privință în Anglia, cu unele recomandări pentru viitor.

Singurul material consacrat în întregime operei de restaurare a unei țări străine – aceea care a și avut cel mai mult de suferit de pe urma bombardamentelor din cel de al doilea război mondial (*Restoration in East Germany*, p. 303–306) – este semnat de arhitectul de origine română Sherban Cantacuzino (director adjunct al lui A.R.). Articolul constituie o rapidă, dar substanțială și bogată ilustrată trecere în revistă a principalelor restaurări efectuate în Berlinul de Est, Potsdam, Dresda și alte orașe din R. D. Germană, nu lipsită și de unele aprecieri critice.

Prezervarea vechilor construcții industriale (*Monuments of Technology*, p. 307–308) reprezintă un subiect mai puțin familiar iubitorilor de monumente din țara noastră.

O problemă majoră a prezervării – de care s-au izbit și forurile de specialitate din țara noastră – este aceea a întocmirii listei clădirilor de interes arhitectonic sau istoric ce urmează a beneficia de protecția statului (*25 Years of Listing*, p. 308–310). Inițiată în 1944, începută efectiv în 1946, urmează ca într-o fază ulterioară lista să fie revizuită, definitivată și tipărită. Numărul mare al monumentelor, împărțirea acestora în trei categorii după gradul lor de importanță, precum și includerea în listă a fișei istorice și descriptive a fiecărui monument în parte – ceea ce conferă listei caracterul unui repertoriu de reală utilitate științifică – explică, alături de dificultățile de ordin orientativ și organizatoric inerente unei astfel de acțiuni, faptul că nici după un sfert de veac întocmirea listei monumentelor engleze nu a putut fi dusă la bun sfîrșit.

Extinderea și reamenajarea localului, datînd din 1835, al unui club din Edinburgh, precum și transformarea în moderne birouri a unui palat londonez din 1824 (p. 311–318) constituie încă un aspect al variatelor probleme de restaurare abordate în acest număr al A.R.

Pentru a contrabalansa accentul pus aproape exclusiv de către „Anul european al conservării” pe problemele de poluțiune și de ecologie, numărul 886/decembrie 1970 este consacrat problemelor de conservare urbană și teritorială. Tema principală – cum să se coordoneze nevoile mereu crescînde ale vieții contemporane cu menținerea zonelor istorice sau a zonelor care prin trecerea vremii au căpătat un anumit caracter – este tratată de eminenți specialiști sub aspectele ei multiple (arhitectonic, urbanistic, juridic etc.). Trebuie relevat însă că ceea ce se degajă din întregul material este nota de scepticism, de scepticismul – cum se arată și în editorial – „unei societăți nesigură de ea însăși și mai aptă să identifice problemele decît să le găsească soluții”. Această impresie este de altfel sugerată plastic de coperta și de frontispiciul revistei, care înfățișează două monumente ale trecutului copleșite – ca al nostru Stavropoleos – de blocurile moderne, numai că cele două monumente sînt o circiumă din secolul al XIX-lea și vechiul „Guy's Hospital” din Londra. Nota pesimistă este exprimată pregnant chiar în primul material al revistei, o succesiune de imagini din Londra, Oxford și alte orașe engleze comentate sub titlul sugestiv de *Continuing Disasters* (p. 337–339).

Urmează un substanțial studiu asupra proiectelor de sistematizare întocmite cu titlu experimental și demonstrativ pentru patru orașe istorice din Anglia: York, Bath, Chester și Chichester. Atît proiectele cit și comentariile lucide ale autorilor sînt pline de interes, însă experiența ar fi fost mai concludentă dacă, alături de patru orașe cu probleme relativ simple și prea similare, s-ar fi ales și un oraș cu un mic centru istoric supus presiunii unei puternice dezvoltări economice (un Pitești alături de cele patru Curtea de Argeș). Cit privește realizările, ele sînt caracterizate ca „o descurajantă poveste de dezamăgiri și frustrații”, ceea ce explică și titlul general dat celor patru studii: *Dropping the pilot?* (Să renunțăm la proiectele experimentale?, p. 340–348).

Încercărilor oarecum neconvingătoare din Anglia, A.P. le opune patru proiecte de sistematizare din alte țări, cu soluții foarte ingenioase și variate, iar pentru primele două și cu valoroase realizări: Edinburgh (unde preocupări urbanistice se fac simțite încă din secolul al XVII-lea, iar în secolul următor, pentru a prezerva caracterul orașului, s-a creat un oraș nou alături de cel vechi), apoi cartierul Marais din Paris, recent amenajat și pus în valoare, Sfax, o tipică „medină” tunisiană și Roma, în care un grup de arhitecți și de ingineri a inițiat în ultimii ani un plan pentru crearea unui nou centru administrativ la est de istorica metropolă, amenințată în însăși ființa ei de dezvoltarea explozivă a vieții moderne și, îndeosebi, de ucigătorul trafic auto (p. 352–368).

Alte aspecte legate de conservare sînt analizate într-o serie de articole de specialitate de mai mică importanță, după cum urmează prezentarea – ceva mai optimistă – a citorva izbutite, deși modeste realizări din domeniul completărilor de clădiri în vechi zone urbane (*The Art of Infill*, p. 377–379) și al restaurării (*Rehabilitation*, p. 380). Două documentate articole tratînd despre efectele căilor de comunicație moderne și ale rețelei electrice asupra peisajului englez (p. 381–392) încheie un conținut deosebit de bogat, de variat și de instructiv.

RADU CREȚEANU